

ЗАГАЛЬНОВЖИВАНА ТА ТЕРМІНОЛОГІЧНА АНТОНІМІЯ: ДО ІСТОРІЇ ПИТАННЯ

Анотація: Здійснено критичний аналіз різноманітних напрямів дослідження антонімії у фоносемантиці, когнітивній лінгвістиці, онтолінгвістиці, соціолінгвістиці, етнолінгвістиці, квантитативній лінгвістиці та термінології.

Ключові слова: *опозиція, термін, концепт, корпус, сфера фіксації та функціонування.*

Аннотация: Осуществлен критический анализ разных направлений исследования антонимии в фоносемантике, когнитивной лингвистике, онтолингвистике, социолингвистике, этнолингвистике, квантитативной лингвистике и терминологии.

Ключевые слова: *оппозиция, термин, концепт, корпус, сфера фиксации и функционирования.*

Abstract: The article provides a critical overview of various approaches to the analysis of antonymy in phonosemantics, cognitive linguistics, phonosemantics, ontolinguistics, sociolinguistics, ethnolinguistics, quantitative linguistics and terminology.

Key words: *opposition, term, concept, corpus, area of fixation and functioning.*

Незважаючи на той факт, що термін „антонім” був уведений у науковий обіг ще в середині XIX століття, дане мовне явище було предметом філософської рефлексії ще античних мудреців (Геракліт, Платон, Арістотель) та засобом красномовства для риторів (Андокід, Ісей, Цицерон). Усупереч довготривалої історії вивчення даної багатоаспектної проблеми, велика кількість питань і досі залишилися без відповідей. Так і дотепер не існує односторонності серед учених щодо визначення та класифікації антонімів. Усе це пов’язано з тим, що основа антонімії – протилежне значення та поняття – має свою специфіку як в логіці, так і в мовознавстві з усіма його дисциплінами. Актуальність даної статті полягає в тому, що проблема антонімії порушується в кожній праці, де пропонується системний та комплексний опис лексичної системи, проте аналіз даної лексико-семантичної універсалії в більшості випадків

проводиться без врахування всіх попередніх теоретичних й практичних доробок, висвітлених у наявній лінгвістичній літературі. Ці ж недоліки стосуються також термінологічного реєстру, адже там антонімічні відношення аналізуються менш детально. Отже, завданням викладу постає огляд наявних напрямів та способів дослідження антонімії в різних лінгвістичних парадигмах.

Перші згадки про антонімію у лінгвістичній літературі знаходимо у класиків мовознавчої науки (О.О. Потебні, Ш. Баллі). Аналіз лексики привів О.О. Потебню до висновку, що в мові існують не тільки слова з подібним значенням, але і з протилежним [12]. Ш. Баллі зазначав, що „під антонімами слід розуміти лише ті протилежні за значенням слова, які виникають у свідомості безпосередньо й несвідомо, а не ті, що можуть бути знайдені штучним шляхом на основі етимології; як правило, перші й другі одні з одними не збігаються” [1, с. 26]. Починаючи з 60-х років попереднього століття зростає зацікавленість до семантики та відповідно до антонімії: дана проблема була розглянута в працях із загального мовознавства (Lyons 1968); семантики (Апресян 1974, Leech 1974, Lyons 1977, Viehweger 1977, Кочерган 1980, Palmer 1981, Kastovsky 1982, Cruse 1986); лексикології (Лисиченко 1977, Agricola 1979, Hansen 1982, Schmidt 1985, Lipka 1990).

Основа антонімії – протилежність, яка пронизує всі рівні мови, уможливорює розгляд даної парадигми в різних лінгвістичних напрямках та підходах. Коротко зупинимось на деяких із них.

Фоносемантична розробка проблеми антонімії має довготривалу історію дослідження. Ще в 1933 році С. Ньюмен, вивчаючи фонетичний склад 500 англійських слів зі значенням „малий” та „великий”, не виявив істотної різниці між фонетичними характеристиками антонімічних груп. Експерименти В.В. Левицького [9] та Л.А. Комарницької [8] дали змогу зробити висновок, що словасиноніми характеризуються більшою фонетичною подібністю, ніж слова-антоніми. Аналіз впливу фоносемантики на парадигматичне відношення слів знаходимо також у розвідці О.О. Бурської „Фоносемантический аспект антонимии в русском языке”, де авторка приходить до висновку, що існує чітка тенденція до підтримки значення антонімії антонімікою звукового змісту. В іншій праці [4] на основі фоносемантичного аналізу 200 антонімічних рядів виокремлюються 3 групи антонімів: 1) антоніми, які виражають

протилежність на фоносемантичному рівні; 2) антоніми, які не повною мірою виражають фоносемантичну протилежність; 3) антоніми, які не виражають протилежності на фоносемантичному рівні.

Сучасні лінгвістичні дослідження семантичних опозицій характеризуються пошуком ефективніших й актуальніших методів та прийомів аналізу даної лексико-семантичної універсалії. Стає очевидним, що явище антонімії не укладеться в давно запропоновані дослідницькі рамки (антонімічні номінації виключно на рівні слова і словосполучень). Ось чому антонімія може розглядатися в ширшому аспекті. Що стосується етнолінгвістичного аспекту бінарних протиставлень, то ще К. Леві-Строс виділяв бінарні опозиції, якими оперувала міфічна думка. В.В. Іванов та В.М. Топоров виокремили опозиції, що характеризували давню слов'янську модель світу та запропонували шляхи реконструкції набору абстрактних і частково конкретних класифікаторів для давньослов'янської культурної традиції [6, с. 64]. Аксіологічний компонент у системі антонімічних опозицій та мовні засоби його репрезентації розглядаються в праці С.Ю. Аншакової „Языковая картина мира в системе антонимических оппозиций русских былинных текстов”. Наукова практика налічує ряд досліджень, в яких проводиться опис концептів з допомогою антонімічних пар та енантіосемії (О.В. Бялясникова, О.В. Васильєва, Н.О. Новикова, О.Ю. Пономарьова, М.Д. Невинская, Е.Р. Хутова та ін.). Цікавою в даному плані є праця Н.О. Погребної „Антонимический концепт в русском и английском языках”, де розглядається концептуальна різниця сприйняття й вербалізації досліджуваних концептів представників російської й англійської культури, а також характеристика антонімічного концепту як особливого. На значущість опозицій у генезисі концептуальної метафори, як засобу пізнання та пояснення дійсності, наголошує також Дж. Лакофф. З широким розумінням поняття протилежності в мові пов'язаний також термін „соціолінгвістична антонімія” – тип семантичних відношень між лексичними одиницями, які виражають протилежні явища і процеси в житті суспільства (революція – контрреволюція, прогрес – консерватизм, соратник – противник, білі – червоні).

Антонімію як вияв мовної парадигматики можна вивчати за допомогою квантитативних підрахунків для отримання кількісних характеристик даного лексико-семантичного явища. Формула

Я. Чекановського $M = 2 C / m + n$, яка була використана в книзі С.Г. Бережана [2] для визначення ступеня синонімічності, була також застосована для формалізації антонімічності [6]. Проблема ієрархічної структури антонімів-полісемантів висвітлено в монографії В.А. Іванової „Антонимия в системе языка” [6], проте формалізований підхід до цього питання знаходимо в праці [11]. Інші статистичні та математичні прийоми були використані в розвідках С.В. Гончарук, С.В. Белової, Л.В. Бистрової, Д. Джастісона (J.S. Justeson). Зокрема, в праці О.С. Лех „Антонимічні відношення у системі параметричних прикметників сучасної німецької мови” використовується кореляційний аналіз для встановлення антонімічних відношень шляхом статистичного аналізу сполучувальних властивостей слова. У викладах зарубіжних лінгвістів з антонімії (С. Paradis, Р. Carita, J.S. Justeson) відносно популярним є статистичний аналіз частоти вживання слів-антонімів на рівні тексту та речення (sentential co-occurrences), беручи до уваги формулу очікуваної частоти вживання (expected co-occurrences) та ймовірності вживання. Апроксимативні методики були також використані у вищезгаданих працях при обробці результатів психолінгвістичних експериментів. Формалізований підхід до розв'язання проблеми протилежності в мові знаходимо в дослідженні С. Мохамад (S. Mohammad) „Computing Word-Pair Antonymy”, де представлено автоматичний та статистичний способи виміру антонімічності, що поєднує корпусну статистику та тезаурус. Дана методика дає змогу визначити ступінь антонімічності чи контрасту між двома тезаурусними категоріями або між двома словами.

Аналіз антонімічної парадигми на широкому мовному матеріалі (корпусна лінгвістика) дає плідні результати. Такі дослідження з використанням текстового корпусу та статистичних даних (M.L. Murphy, С. Fellbaum, V.L. Muehleisen) почались ще на початку 90-х років ХХ століття. Проте найціннішим корпусним дослідженням є праця Д. Джастісона та С. Катца “Co-occurrence of antonymous adjectives and their contexts”, де розглядається функціонування слів-антонімів у тексті. Основним критерієм виокремлення антонімів є їхнє спільне вживання в тексті. Монографія С. Джоунса (S. Jones) „Antonymy: A corpus-based perspective” [14] варта уваги перш за все тому, що має на меті „звести міст” між корпусною лінгвістикою та традиційною лінгвістикою. Автор на широкому мовному матеріалі

(280 млн. слововживань) виокремлює 8 основних класів антонімів у залежності від функції, яку вони виконують у реченні (об'єктом дослідження були тільки прикметники-антоніми). Незвичним є інше корпусне дослідження “Googling for ‘opposites’: a web-based study of antonym canonicity”, де корпусом служить всесвітня світова павутина (World Wide Web), з допомогою пошукової системи „Google”. Робота в основному зосереджена на виокремленні абсолютних антонімів у межах декількох розповсюджених контекстів. Отже, корпусна лінгвістика забезпечує дослідника цінними статистичними даними, надаючи йому надійний інструмент для аналізу мови.

На превеликий жаль, проблема слів із протилежною семантикою в онтолінгвістиці представлена найменше, адже експлікація антонімів у мовленнєвій діяльності дітей дасть вагомий поштовх до розкриття суті цієї парадигматичної категорії. На значенні бінарних опозицій в когнітивному розвитку неодноразово наголошувалося, зокрема D. Crystal, G. Kreezer, S. Jones, M.L. Murphy. Детальним є дослідження О.М. Чернеги “Антонимы в лингвистическом и лингвокогнитивном аспектах: на материале речи младших школьников”, де авторкою виявлено специфіку функціонування антонімів у мовленні молодших школярів; визначено варіант лексико-семантичного антонімічного поля в їх мовленні; сформовано фрагмент мовленнєвої картини світу молодших школярів, й на основі отриманих результатів визначено ознаки різних рівнів їх мовленнєвого розвитку в галузі антонімії. В іншій праці [15] з даної проблеми зіставлено статистичні дані використання антонімічних контекстів у дітей різного віку (2–5 років) із дорослими. При цьому зроблено висновок, що діти протиставляють у мовленні ширший клас слів, ніж це можливо в мові, а це в свою чергу свідчить про те, що категорія антонімії знаходиться на стадії розвитку. Недоліком в онтолінгвістичних розробках антонімії виступає те, що не розкрито подальший розвиток генезису антонімічних утворень.

У критичному огляді напрямків дослідження антонімії ми розмежовуємо антоніми в загальноновживаній та термінологічній лексиці. Така диференціація зумовлена не тільки тим фактом, що термінологія виступає особливим осередком для функціонування антонімії, але й тим, що для фахового лексикону антоніми більш характерні, ніж для загальноновживаного. Антонімія, активно підтримуючи системність термінології, не заважає терміну виконувати

його функції: антоніми уточнюють характер поняття, сприяють вираженню однозначності й точності. Кожне з понять, що виникає, містить у собі протилежність, яка ґрунтується на відмінності всередині одного й того самого явища (якості, властивості, стану). Розуміння таких відмінностей і протиріч дає змогу з'ясувати відтінки значень слів, встановити зв'язки між терміноелементами та їхнє місце в системі мови. Незважаючи на важливість та системний характер антонімічних утворень у термінологічному фонді, дана категорія не була висвітлена повною мірою при започаткуванні основ теоретичної термінології. Так, у працях основоположників термінознавства Е. Вюстера та Д.С. Лотте майже не йдеться мова про опозиції та їх функціональне навантаження у фаховому лексиконі, проте основна увага зосереджується на синонімії, яка небажана в термінології, оскільки може заважати науковій комунікації. Подальші термінологічні розробки не внесли абсолютної ясності стосовно термінологічної антонімії. Зазвичай у таких викладах пропонується така ж класифікація антонімічної парадигми, як і в загальноживаній лексиці, та відзначається особливий характер протиставлень. Слушне зауваження щодо проблематики термінологічної антонімії робить В.А. Татарінов: „Антонімія (та інші категорії) чомусь не виступає об'єктом рефлексії спеціалістів. Звідси й виникає зацікавленість не тільки класифікацією даних розрядів термінів, але й описом тих небажаних наслідків, які спричиняють недооцінку спеціалістами логічних відношень в науково-технічній мові” [13, с. 254]. На нашу думку, основним недоліком є ігнорування сфери функціонування термінів-антонімів у майже всіх термінологічних працях. Загальновідомо, що в термінології вчені розрізняють сферу фіксації та сферу функціонування. Сфера функціонування включає тексти різноманітних жанрів спеціальної літератури, наукові статті, монографії, де терміни представлені як одиниці мовлення. Сфера функціонування протиставляється сфері фіксації – спеціальні словники, довідники, збірники рекомендованих термінів, ДСТУ (державні стандарти). Зрозуміло, що в цих галузях терміни-антоніми реалізуються по-різному. Сфера функціонування динамічніша та швидше реагує на всі зміни, які відбуваються в мові науки. При системному описі антонімічної термінології будь-якого фаху переважає саме сфера фіксації. При цьому корпус термінів-антонімів, який був виокремлений виключно

за допомогою лексикографічних джерел, не цілком повний. Значна увага приділяється співвідношенню одно- та різнокореневих антонімів, антонімічним словотвірним засобам, проте не завжди проводиться виокремлення антонімічних терміносполучень, які можуть позначати складні наукові поняття. Традиційна класифікація антонімів (поділ на контрарні, комплементарі та векторні опозити), яку зазвичай пропонують дослідники, є вдалою таксономією, хоча було б доцільним також запропонувати семантичну класифікацію термінів-антонімів. Таке групування дало б ширше уявлення про специфіку опозицій у фаховій термінології. Так, у юридичній термінології можна запропонувати таке групування опозицій: галузь правової діяльності (*criminal law – civil law / кримінальне право – цивільне право, public law – private law / державне право – приватне право*); суб'єкт права, тобто учасник цивільного, кримінального чи судового процесу (*wrongdoer – victim / злочинець – жертва, landlord – tenant / власник нерухомості – жилець, claimant – defendant / позивач – відповідач*); правові дії та процеси (*to adopt – to annul / приймати – анулювати, to allow – to prohibit / дозволяти – забороняти, to aggravate – to extenuate / обтяжувати – пом'якшувати*). Така класифікація наочніше демонструє особливості бінарної побудови фахового лексикону, що зумовлена специфікою понятійного змісту наукового чи технічного знання. Чимраз рідше при аналізі термінологічних протиставлень розглядається таке явище, як енантіосемія (гр. *enantios* – протилежний + *sema* – знак), – особливий, непродуктивний різновид антонімії, який являє собою протилежність значень усередині одного й того ж слова, що знаходить зовнішнє відображення лише у контексті, в характері синтаксичних і лексичних зв'язків слова з іншими словами, наприклад: *bail / брати на поруки – bail / давати на поруки, colitigant / снівпозивач – colitigant / сніввідповідач*. Виокремлення мезонімів (проміжних членів антонімічних пар) також майже не проводиться, хоча деякі думки з приводу цього висвітлені в [10]. Цілком вичерпною в своєму аналізі термінологічної антонімії є праця І.А. Долгової [5], де детально розглядаються мовні засоби актуалізації термінологічної антонімії; аналізується характер протилежностей різних частин мови, синонімія антонімічних пар термінів; подано синтагматичну характеристику термінів-антонімів. На додаток до цього отримані результати дослідження інтерпретуються

авторкою в аспекті викладання іноземних мов. Виклад Я. Бо [3] є вдалою спробою здійснити різнореєстрове порівняння антонімів в художньому й науковому стилях. Хоча праця спрямована на виявлення мотивації використання антонімів в наукових текстах, проте майже не йдеться про статус власне термінів-антонімів.

На нашу думку, основним недоліком наукових викладів, присвячених термінологічній антонімії, виступає відсутність комплексної методики дослідження, адже об'єкт дослідження невід'ємний від методу. Відсутність чітких способів та прийомів виокремлення термінів-антонімів постає суттєвим огріхом при лексикографічній фіксації певної термінології. Вдалим доповненням до методики виокремлення опозитів міг би слугувати коефіцієнт антонімічності за парами й процентним співвідношенням та корпусний аналіз в поєднанні з апроксимативними методиками. Що стосується сфери функціонування термінологічних одиниць, то варто брати до уваги не тільки антонімічні контексти, які традиційно розглядаються в термінологічних працях, але й когезивні функції, які може виконувати антонімія в науковому тексті. Детально про антонімічну когезію написано в працях Н.Б. Боевої-Омелечко та А. Метінгера (А. Mettinger) [16].

Як продемонстрував наш критичний огляд, антонімія, виражаючи протилежності в мові на всіх її рівнях, виконує важливі соціальні функції, слугує диференційною ознакою при описі мовних особливостей різних етносів, виступає рушієм у пізнавальній діяльності. Відсутність комплексної методики дослідження антонімії в термінології та ігнорування попередніх лінгвістичних розробок призводить до того, що такий важливий систематизатор спеціальної лексики як антонімія, висвітлюється в термінологічних працях відносно обмежено та вузько.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Балли Ш. Французская стилистика / Шарль Балли ; пер. с фр. К. А. Долинина ; под ред. Е. Г. Эткинда. – М. : Иностр. лит., 1961. – 394 с.
2. Бережан С. Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц / С. Г. Бережан. – Кишинев : Штиинца, 1973. – 372 с.
3. Бо Я. Функции антонимии в художественной и научной речи (на материале поэзии В. Я. Брусова и научных сочинений Л. В. Щербы) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Бо Ян. – М., 2004. – 211 с.
4. Васильева Е. А. Фоносемантическая характеристика основных лексичес-

- ких категорій: Антонимія і синонімія : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Бурская Елена Алексеевна. – Тула, 2004. – 171 с.
5. Долгова И. А. Семантическая характеристика терминологических антонимов (на материале химической терминологии) : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Долгова Ирина Андреевна. – Л., 1984 – 220 с.
  6. Иванов В. В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период) / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М. : Наука, 1965. – 246 с.
  7. Иванова В. А. Антонимия в системе языка / В. А. Иванова. – Кишинев : Штиинца, 1982. – 163 с.
  8. Комарницкая Л. А. Субъективный и объективный звуковой символизм в английском языке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. філол. наук : 10.02.04 „Германские языки”/ Л. А. Комарницкая. – Одесса, 1985. – 17 с.
  9. Левицкий В. В. Звуковой символизм в молдавском языке / В. В. Левицкий // Лимба ши литература молдовеняскэ. – 1979. – № 3. – С. 40–48.
  10. Минзак О. В. Антонімічні пари: огляд мезонімічних характеристик в англійській мові / О. В. Минзак // Наукові записки. Серія „Філологічна”. – Острог : Видавництво національного університету „Острозька академія”. – 2010. – Вип. 13. – С. 468–473.
  11. Минзак О. В. Коефіцієнт антонімічності параметричних прикметників лінійного розміру за ієрархічною структурою полісемантів (на матеріалі англійської мови) / О. В. Минзак // Семантика мови і тексту : матеріали Х Міжнародної конференції. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І.Я., 2009. – С. 211–214.
  12. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. 3. – С. 414–432.
  13. Татаринов В. А. Исторические и теоретические основания терминоведения как отрасли отечественного языкознания : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.19 / Татаринов Виктор Андреевич. – М., 1996. – 403 с.
  14. Jones S. Antonymy: A Corpus-Based Perspective / S. Jones. – London ; New York : Routledge, 2002. – xvi, 193 p.
  15. Jones S. Antonymy in Childhood: a Corpus-Based Approach to Acquisition [Electronic recourse] / Jones S., Murphy M. L. – Access mode : <http://www.sussex.ac.uk/linguistics/documents/jones-murphy.pdf>.
  16. Mettinger A. Aspects of Semantic Opposition in English / A. Mettinger. – Oxford : Clarendon Press, 1994. – 205 p.